

EESTI AJALOOARHIIVI TOIMETISED
ACTA ET COMMENTATIONES ARCHIVI HISTORICI ESTONIAE
23 (30)

Nõukogude Eesti külma sõja ajal

Koostanud Tõnu Tannberg

Tartu 2015

EESTI AJALOOARHIIVI TOIMETISED
ACTA ET COMMENTATIONES ARCHIVI HISTORICI ESTONIAE
23 (30)

Toimetuskolleegium:

Jürgen Heyde, Katre Kaju, Enn Küng, Lea Leppik, Aleksander Loit,
Ago Pajur, Ulrike Plath, Kai Tafenau, Helina Tamman, Tõnu Tannberg,
Bradley Woodworth

Toimetanud Mart Orav

Keeletoimetaja Leelo Jago

Kokkuvõtte tõlkinud Peeter Tammisto

Kokkuvõtte toimetanud Bradley Woodworth

Teostus: Mart Orav

Kaas: Katre Holland

Autoriõigused kuuluvad Rahvusarhiivile ja autoritele, 2015

ISBN 978-9985-858-91-2

ISSN 1406-0760

Trükitud OÜ GREIF trükikojas

Sisukord

- 5 Saateks**
- 11 Tõnu Tannberg**
«Selle büroo ülesandeks on...»: ÜK(b)P Keskkomitee
Eesti büroo osast Eesti NSV sovetiseerimisel
aastail 1944–1947
- 31 Olev Liivik**
Eesti NSV Ministrite Nõukogu: Kas liiduvabariigi
paljurahvuselise haldusaparaadi rahvuslik võimuorgan?
- 59 Meelis Saueauk**
«Eesti süüasi» hilisstalinistlike parteipuhastuste taustal
- 88 Meelis Maripuu**
Külma sõja aegsed näidiskohtuprotsessid Eesti NSVs:
Õigus ja propaganda kaalukausil
- 141 Olaf Mertelsmann**
Külma sõja algusaja majanduslikud ja sotsiaalsed
tagajärjed Eesti NSVs
- 163 Tiiu Kreegipuu**
Ajakirjandus Nõukogude Eestis külma sõja
võitlusvahendina
- 200 Karin Veski, Anu Raudsepp**
Vaenlase ja kangelase kuvand eestikeelsetes
originaalõpikutes aastail 1947–1953
- 218 Aigi Rahi-Tamm, Meelis Saueauk**
Nõukogude julgeolekuasutuste Stalini-aegseist
ülekuulamisprotokollidest: Allikakriitiline ülevaade
- 243 Ivo Juurvee**
Totalitaarse režiimi eriteenistuse kirjastustegevusest
Eesti NSV KGB näitel

- 262 Vahur Made**
Külma sõja aegne Saksamaa ja Ida-Euroopa:
Karl Selteri, Ludvig Jakobseni ja Elmar Reisenbergi
raportid Eesti Vabariigi peakonsulaadile New Yorgis
- 279 Oliver Pagel**
Soome turistid Eesti NSVs aastail 1955–1980
- 299 Atko Rimmel**
Külma sõja (anti)religioossed aspektid: Nõukogude Liidu
usupoliitika Eesti NSV näitel
- 329 Soviet Estonia during the Cold War: Summary**
- 337 Autorid**
- 339 Table of contents**

Külma sõja (anti)religioossed aspektid

Nõukogude Liidu usupoliitika Eesti NSV näitel

Atko Remmel

Nõukogude inimese jaoks olid Balti riigid «Nõukogude lääneks», läänele aga esitleti Baltikumi nõukogude ühiskonna vaateaknana. Neis liiduvabariikides suhtuti pehmemalt ka usuküsimustesse, mis tekitas nii mõneski arvamuse, et Eesti oli katsepolügooniks ka leebema religioonipoliitika rakendamisel.¹ See ei vasta tõele, kuid näitab siiski, et keskvoimule allutatud süsteemist hoolimata olid religioonipoliitilised erinevused Nõukogude Liidus mingil määral võimalikud. Selle eelduseks oli aga keeruline ja üsnagi juhuslikult kujunenud süsteem, mille põhiolemuseks oli probleemide lahendamise n-ö organisatsiooniliste vahenditega põhimõttel «Kui on ülesanne, siis loo ametkond, kes selle lahendab».² Seetõttu sisaldas religioonivastane võitlus eri käsuliine ja huviseid, oli üsnagi ebatõhus ning tõestas võrdlemisi kõnekalt, et «kaadrid» otsustavadki kõik.

Historiograafiast

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist hakati nõukogude aja religiooniloost tõsisemalt huvituma alles aastatuhandevahetuse paiku. Kuni tänapäevani ainsaks ülevaateetoseks jäänud Vello Salo raamatule *Riik ja kirikud 1940–1991* (Brampton, Tartu 2000) lisandusid peagi arhiiviallikatel põhinevad uurimused, millest tuleks mainida selliseid teoseid nagu Riho Altnurme *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949* (Tartu, 2000, 2001), Jaanus Plaadi *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: Usühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni* (Tartu, 2001) ja sama autori *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil* (Tartu, 2003), Toivo Pilli *Dance or Die: The Shaping of Estonian Baptist Identity under Communism* (Milton Keynes, 2008), Andrei Sõtšovi *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964* (Tartu, 2008), Riho

1. Toivo Pilli. Towards a revived identity: Estonian baptists, 1970–1985. – Sharyl Corrado, Toivo Pilli (eds.). Eastern European Baptist History: New Perspectives. Praha, 2007, lk 143.

2. Leonid Mletššin. Brežnev. Tallinn, 2011, lk 11.

Saardi *Tallinna vaim: Peatükk XX sajandi Eesti karismaatilise liikumise aja- ja mõtteloost* (Tallinn, 2010) ja Atko Remmeli *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus* (Tartu, 2011). Ülevaate kirikute siseelust ja nende suhetest annab koguteos *History of Estonian Ecumenism* (Tartu, Tallinn, 2009). Üks viimaseid Nõukogude aja usuelu käsitlevaid teoseid on luteri kiriku väljandel ilmunud artikli- ja mälestustekogumik *Usk vabadusse: Artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel* (Tallinn, 2011). Kirikute koostööd võimudega ja usklikke repressioonide kohta on käsitletud ka lähiajaloo ning vastupanuliikumise uurijate teoseis, nagu Indrek Jürjo *Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal* (Tallinn, 1996, 2014), Viktor Niitsoo *Vastupanu 1955–1985* (Tartu, 1997), Arvo Pesti *Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: Dokumentide kogumik* (Tallinn, 2009) jt.

Täiesti kõrvale ei saa jätta ka nõukogude ajal ilmunud trükiseid, mille väärtus tänapäeval on nende ideoloogilise suunitluse tõttu eelkõige mitmesugustele üksikasjadele tähelepanu juhtimises. Eelkõige tuleb nimetada Lembit Raidi monograafiat *Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini: Marksistlik ateism Eestis aastail 1900–1965* (Tallinn, 1978).

Ajalooline ülevaade

Kuigi Nõukogude religioonipoliitikale oli iseloomulik muutumatult ateistlik lipukiri, olid selle ellurakendamise aluseks põhiliselt päevapoliitilised vajadused, mis aja jooksul erinesid. Stalini religioonipoliitika tunnusjooneks oli teatud piirini ulatuv koostöö «ametlike» kirikutega (eelkõige Vene Õigeusu kirik (VÕK), kuid ka teised suuremad konfessioonid), karmimalt suhtuti «sektantidesse», keda tabasid mitmesugused repressioonid (nt Jehoova tunnistajate küüditamine 1951. a).³ Peagi pärast Stalini surma muutus aga suhtumine kahel põhjusel rangemaks. Stalini eluajal valitsenud hirmuõhkkonna lagunemisele järgnes teatav usuline taassünd, mis tegi ärevaks juhtivaid ideoloogiatöötajaid, teisalt aga Nikita Hruštšovi juhitud kommunistliku partei juhtkonna ühe osa suurem tähelepanu ideoloogiale ja «teaduslik-tehnilisele revolutsioonile». Selle tulemusena võeti 1954. aasta juulis vastu otsus «Suurtest puudujääkidest loodusteaduslikus ja religioonivastases propagandas», mis tõi kaasa ligi kolm kuud kestnud ateismipropaganda kõrgaja, ent üle riigi järgnenud liialduste, sise- ja välispoliitiliste kaalutluste ning parteikildkondade omavahelise võimuvõitluse

3. Vt **Aigi Rahi-Tamm, Andres Kahar**. The deportation operation 'Priboi' in 1949. – **Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle** (eds.). Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity. Tallinn, 2009, lk 382–383.

tõttu lõpetati selline hoogne tegevus sama aasta novembris, mida kajastas ka NLKP Keskkomitee otsuse «Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas» vastuvõtmine.⁴

Võimuvõitluse jätkumine Nikita Hruštšovi, Georgi Malenkovi ja Vja-tšeslav Molotovi vahel tõi «religiooniprobleemi lõplikku lahendamisse» mõneaastase vahe. Kirikutele tähendas see kõikvõimalike kombetalituste (leer, ristimine jms) hulga olulist suurenemist, seda nii Eestis (paljuski Siberist naasnute arvel) kui ka mujal NSV Liidus.⁵ Kui aga 1957. aastal Hruštšovi võim kindlustus, tõusid religiooniküsimused taas tulipunkti. Ametlik ideoloogia rõhutas utopistlikku plaani luua uus «nõukogude inime» ja jõuda paarikümne aasta jooksul kommunismi. Et suurima komistuskivina sel teel nähti «religioosheid igandeid», mis hoolimata «religiooni sotsiaalsete juurte läbilõikamisest» ikka veel püsisid ja olid viimastel aastatel veel õilmitsemagi hakanud, alustati 1958. aastal võimast usuvastast kampaaniat,⁶ mis kestis tõusude ja mõõnadega kuni 1964. aastani. Sellel oli kolm peasuunda: ateistlik propagandasõda, uute nõukogulike tavadite arendamine vastandina religioossetele kombetalitustele ning «administreerimine» ehk kirikute tegevuse mahasurumine religiooniseadustiku karmistamise ja selle järjekindla rakendamisega.

Pärast Hruštšovi kukutamist 1964. aasta oktoobris hinnati religioonipoliitika taas ümber. Oli selge, et hoolimata religioonile antud suurest hoo-bist ei saa ateistlikku riiki luua ühekorraga, kirikute sulgemisega, sest mitmed usuühingud jätkasid nüüd tegutsemist põranda all, olles muutunud senisest riigivaenulikumaks, mistõttu riik eelistas näiliselt justkui leebudes säilitada nende tegevuse üle kontrolli, rakendades samal ajal pikaajalise väljasuretamise poliitikat. Selles positsioonisõjas oli kirikute võimalus riiklikule poliitikale ja ateistlikule propagandale vastu astuda üsna napp ning koguduse liikmete arv kahaneski üpris järjekindlalt.

4. **Михаил Шкаровский**. Русская Православная Церковь в XX веке. Москва, 2010, lk 350.
5. **Tatiana A. Chumachenko**. Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years. Armonk, N.Y., 2002, lk 131; **Victoria Smolkin-Rothrock**. «A Sacred Space Is Never Empty»: Soviet Atheism, 1954–1971. Berkeley, 2010, lk 56, 68, 105.
6. Mitu autorit (nt **М. Шкаровский**. Русская Православная Церковь, lk 382; **John Anderson**. The archives of the Council for Religious Affairs. – Religion, State and Society, 1992, No. 3, lk 399–400) paigutavad usuvastase kampaania aas-taisse 1958–1964, kuid selle esimesi märke leidub Eesti arhiivimaterjalides juba 1956.–1957. aastast, sama väidab Leedu kohta **Kristina Burinskaitė** (KGB tegevuse eripärast Leedus aastatel 1954–1990. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri, 2012, nr 4, lk 82). Ei ole väga tõenäoline, et selle põhjus oli vaid kohalik aktiivsus; tegeliku põhjuse üle võib vaid oletusi teha (nt 1954. a otsuste järellainetus, «telefoniõigusega» isikute edastatud instruksioonid jms).

NLKP Keskkomitee 1979. aasta otsus «Ideoloogia ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest» tõi ateismiküsimused taas päevakorda,⁷ millega uue kümnendi esimestel aastatel kaasnes lühiajaline ateismikampaania. Kui eelmise kampaania eesmärgiks oli kirikute tasalülitamine ja usklite mõjutamine ateistlikus vaimus, siis 1960. aastate lõpuks oli selge, et «võitlevaid ateiste» ei ole inimestest saanud ning tulemuseks oli pigem ükskõiksus religiooni ja ateismi küsimustes: et religioon oli surutud kultuuri äärealale,⁸ näis ateistlik tegevus võitlusena tuuleveskitega. Seetõttu oli uuel kampaanial kaks eesmärki: tegelemine «indiferentsetega», s.t ateistlikult ja usuliselt ükskõiksete inimeste pööramine ateistliku maailmavaate poole; teisalt aga üldisest taustast esile kerkivamate vaimulike ja usklite tasalülitamine, kelle tegevus 1970. aastate lõpul olid elavnenud ja kes siin-seal Nõukogude Liidus (Eestis vähem) olid liginenud dissidentlikule liikumisele.⁹ Erilist indu selles kampaanias ei olnud, eelmisega võrreldes jäi ta nõrgaks ning vaibus 1984.–1985. aastaks.

Religioonipoliitika muutus põhjalikult aastail 1987–1988. Selle põhjuseks oli vajadus saada algatatud uutispoliitikale usklite toetus, samuti oli oluline Vene õigeusu kiriku 1000. aastapäev 1988. aastal. Eestiski saab selle aasta algust ametlikus religiooni suhtumises murranguliseks pidada.¹⁰ Kohalikud omavalitsused said palju suurema vabaduse kirikutega suhtlemisel ning üha vähem puutus asjasse Moskva juhitud riiklik religioonipoliitika.

Kommunistliku partei ateismiotsused

Kogu ühiskonnale suunatud religioonivastase tegevuse elluvijaks nii Nõukogude Liidus kui ka Eestis oli kommunistlik partei, mille programmi põhi- alustesse ateism kuulus. Aastail 1953–1989 puudutas Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK) oma otsustes ateismi- ja religiooniküsimusi 24 korda. Ligi kolmandik neist jäljendas NLKP KK otsuseid

-
7. Rahva Hääl, 6.5.1979; vt ka: **Yaacov Ro'i**. The task of creating the new Soviet man: 'Atheistic Propaganda' in the Soviet muslim areas. – Soviet Studies, 1984, Vol. 36, No. 1, lk 28.
 8. **Riho Altnurme**. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus (kuni 1964). – **Siret Rutiku, Reinhart Staats** (Hrsg.). Estland, Lettland und westliches Christentum: Estnisch-Deutsche Beiträge zur Baltischen Kirchengeschichte = Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus. Eesti-Saksa uurimusi Baltimaade kirikuloost. Kiel, 1998, lk 230.
 9. **Arvo Pesti** (koost.). Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972–1987: Dokumentide kogumik. Tallinn, 2009, lk 22–24.
 10. Vt **Priit Rohtmets, Ringo Ringvee**. Religious revival and the political activity of religious communities in Estonia during the process of liberation and the collapse of the Soviet Union 1985–1991. – Religion, State and Society, 2013, No. 4, lk 356, 369–373.

ja võeti vastu vaid bürokraatlikust vajadusest, et oleks dokument, millele osutades tegevust alustada. Neist on tähtsamad 1959. ja 1982. aasta otsused «Usuvastase propaganda parandamise abinõudest» ja «Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest vabariigis», mis olid usuvastase kampaania käivitamise aluseks. Teine kolmandik oli seotud kohapealse tegevuse elustamisega (nt 1968. aasta otsus «Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis», mis tõi kaasa paari uue religioonivastase töö üksuse loomise), ülejäänud olid aga seotud kahe eelmise rühma otsuste kontrollimise ja edasiste suuniste andmisega (nt «Narva linna parteikomitee ateistlikust tööst elanikkonna seas», 1986).¹¹ Võib öelda, et põhiosa religioonipoliitikast kirjutati ette Moskvast, jättes liiduvabariigile võimale teha vaid pisiasju puudutavaid otsuseid.

Samas oli EKP KK suhtumine ateismi- ja religiooniküsimustesse üsnaloid, võrreldes teiste ideoloogiateemadega ei olnud need nii olulised. Enamik vastavatest otsustest võeti vastu harjumuslikult ja nende ülesandeks oli eelkõige religioonivastast võitlust lihtsalt meelde tuletada. Parteisisene ateismiteemaline suhtlus nii Moskva-Tallinna kui ka Tallinna ja kohalike linnade-rajoonide vahel oli harv ning kui kampaaniate aeg välja arvata, vaibus tegevus «kohtadel» enamasti juba esimese aasta jooksul pärast keskkomitee otsust. See on ka mõistetav, arvestades, kui palju koormati ideoloogiastöö üksuseid, kellel kästi pidevalt ellu viia uusi propagandaülesandeid: tähtpäevad, välispoliitilised küsimused, kommunistlik kasvatus, nõukogude patriotism, proletaarne internatsionalism jne.¹² Seetõttu oli religioonivastane tegevus, kus kirikute kõrvalise osa tõttu silmaga nähtav vaenlane puudus, paljude jaoks ainult tüütu kohustus, et kõrgemate organite jaoks linnuke kirja saada. Kindlasti oli oma osa ka sellel, et suurel määral toimus kogu ateistlik tegevus «ühiskondlikel alustel»,¹³ mistõttu paljugi otsustatust jäi ainult paberile ja tegevuse kogu tõhusus taandus viimaks väheste aktivistide innule (kogu käsitletaval ajal kuulus Eesti NSV ateismiaktivistide tuumikusse umbes 20–30 inimest). Kõiki ateismiküsimustega seotud isikuid ei saa ilmtingimata ka riigi käsilasteks pidada: nende seas oli hulk neid, kelle puhul enda veendumused ja riikliku poliitika see aspekt kokku langesid.

11. Vt **Atko Remmel**. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990: Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu, 2011, lk 45–56.

12. Vt **Peeter Kaasik**. Vabadus on orjus: Proletaarsest internatsionalismist. – Akadeemia, 2013, nr 7, lk 1184–1225.

13. Töö «ühiskondlikel alustel» tähendas enda algatusel (s.o tasuta) kogu «Nõukogumaa hüvanguks» tehtavat tööd. Tihti kuulus see lisakohustusena palgalise töökoha juurde, mida tuli teha kas või pahanduste vältimiseks.

Seaduste raamistik religiooni tõrjumiseks

Pärast Eesti okupeerimist hakkas liiduvabariigis kehtima NSV Liidu religiooniseadustik. 23. jaanuari 1918. aasta määrus «Kiriku eraldamisest riigist ja koolist» keelustas «religioossete dogmade» õpetamise koolis, s.t religioon taandati inimeste eraasjaks, kirikutelt võeti õigus omada vara ja nad kaotasid juriidilise isiku staatuse. 1929. aastal vastu võetud ususeadustik keelustas erapalvused, kirikliku noortetöö ja usupropaganda, kuid tekkis «religioonivastase propaganda vabadus»; samuti keelati vaimulikel avalikkuses ametiriides liikumine, nende tegevusväli piiritleti ainult kogudusehoonega jne. Samal ajal suurenesid riigi õigused sekkuda kirikuellu: tegevuslitsentsi saamiseks pidi vaimulik olema riigi poolt registreeritud, kuid riigil oli vetoõigus; vaimulike mõju vähendamiseks koguduses keelustati 1931. aasta 16. jaanuaril nende kuulumine koguduse täitevorganitesse.¹⁴

Eesti NSVs korrastas usuühenduste tegevust ka 1945. aastal usuasjade voliniku Johannes Kivi koostatud avalik «Ajutine juhend», mille aluseks olid Moskvast saadud juhised, kuid mille avalikustamine oli õigupoolest suhtlusveast tekkinud eksitus.¹⁵ Kui see dokument välja arvata, siis religiooniseadusandluses peaaegu mingit kohalikku algatust üles ei näidatud ja olemasolevad seadused kordasid NSV Liidu või Vene NFSV omi.

Usuvastase kampaania käigus 1950. aastate lõpul lisandus avalikele seadustele hulk salajasi või poolsalajasi määrusi ja instruktsioone, mis löid religiooni tõrjumiseks vajaliku raamistiku. 1958. aastast pärineb kolm NSV Liidu Ministrite Nõukogu (MN) määrust, millest esimene kutsus üles vähendama kloostrite maad, keelustama töötajate palkamise ja otsima viise kloostrite arvu vähendamiseks; teine määrus suurendas kloostrite ja vaimulike keskuste tulumaksu; kolmanda sisuks oli palverännakute lõpetamise vajadus.¹⁶ Vaieldamatult kõige olulisemad on aga 16. märtsil 1961. aastal NSV Liidu MN vastu võetud **määrus** «Kontrolli tugevdamisest religioossete organisatsioonide üle» (Eesti NSV MNi vaste on sama aasta 13. aprillist)¹⁷ ja **salajane instruktsioon** selle täitmiseks. Määrus rõhutas, et ei ole soovitatav registreerida fanaatilisi ja riigivastaste seisukohtadega kogudusi, nagu Jehoova tunnistajad, adventistid-reformistid jt, ning kohustas korraldama ühekordse üleliidulise koguduste statistilise

14. **William Peter van den Bercken**. Ideology and Atheism in the Soviet Union. Berlin, New York, 1988, lk 93–97.

15. Vt **R. Altnurme**. EELK ja Nõukogude riik 1944–1949, lk 62–63.

16. **John Anderson**. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge, 1994, lk 34–35.

17. Eesti NSV MN korraldus 13. aprillist 1961. ERA R-1961-1-103, l 1–3.

loenduse, mille andmeid kasutati järgnenud koguduste sulgemise kampaania käigus;¹⁸ instruksioon omakorda karmistas ligi pooli 1929. aasta seaduse artikleid.¹⁹ Suurenesisid ka kriminaal- ja halduskaristused ususeaduste rikkumise eest.

Hruštšovi kampaania järel rakendatud aeglane väljasuretamispoliitika tõi kaasa näilisi järeleandmisi, nt leevendati NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuva Usuasjade Nõukogu (UN) 1968. aasta otsusega koguduse registreerimiseks vajalikke nõudeid ja lubati usuühingutel omada autosid ning kinnisvara,²⁰ mille eesmärgiks oli kampaania käigus põranda alla läinud koguduste riigi kontrolli alla saamine. Samal ajal aga karmistusid taas nii mitmed kriminaalkoodeksi ususätted kui ka haldusvastutus ususeaduste rikkumise eest.²¹

Uue poliitika käigus tuli ka kõrvaldada olukord, et usklikud tunnevad seadustikku ainult kuulu järgi. Vahepealsed salajased määrused vormistati avalikuks «Usukoondiste põhimääruseks», mis kinnitati Vene NFSV Ülemnõukogu otsusega 1975. aastal; selle Eesti NSV vaste tehti avalikuks Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega 22. aprillil 1977.²² Põhimääruse vastuvõtmine kinnitas *status quo* ega muutnud õigupoolest midagi.

Aastail 1987–1988 taas muutunud religioonipoliitika tõttu võeti Nõukogude Liidus 1990. aastal vastu uued ususeadused, kuid Eesti olukorda see enam ei mõjutanud.

Religioonipoliitikaga seotud institutsioonid

Usuvastase võitluse institutsionaalne skeem

(Skeem näitab pigem alluvussuhteid kui vastastikmõjusid, mis olid palju keerulisemad. Skeemist puuduvad ateismipropagandistide koolitamisega tegelenud üksused, mida artiklis ei ole käsitletud.)

-
18. **Andrei Sõtšov**. Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, lk 117.
 19. **Philip Walters**. A Survey of Soviet religious policy. – **Sabrina Petra Ramet** (ed.). Religious Policy in the Soviet Union. Cambridge, 2005, lk 20. Instruksiooni teksti vt: ERA R-1-15-547, l 9–17 p.
 20. **Walter Sawatsky**. Secret Soviet lawbook on religion. – Religion, State and Society, 1976, No. 4, lk 28; **М. Шкаровский**. Русская Православная Церковь, lk 385.
 21. ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 1966, nr 31 (12. juuli).
 22. ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 1977, nr 19 (13. mai).

Ateismipropagandaga seotud ametkonnad

1. EKP Keskkomitee [*kogu tegevuse algatamine ja juhendamine*]
 - 1.1. Propaganda- ja agitatsiooniosakond
 - 1.1.1. Ajakirjanduse, raadio ja televisiooni sektor
 - 1.1.2. Vabariiklik ateismikomisjon
 - 1.1.3. EKP keskkomitee lektorite grupi ateismilektor
 - 1.2. Linnade ja rajoonide parteikomiteed
 - 1.2.1. Propagandaosakonnad
 - 1.2.1.1. Ideoloogia/ateismikomisjonid
 - 1.2.1.2. (mittekoosseisulised) lektorite grupid
2. Ühingu «Teadus» juhatus [*praktilise ateistliku tegevuse juhendamine, loenguline tegevus*]
 - 2.1. Ateismi Teaduslik-Metoodiline Nõukogu
 - 2.1.1. «Teaduse» piirkondlike organisatsioonide ateismisektsioonid
3. Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu Keskkomitee [*noorte suvepäevade korraldamine ja arendamine*]
 - 3.1. Sekretariaat
 - 3.2. Piirkondlikud komiteed
4. Ministrite Nõukogu
 - 4.1. Vabariiklik tavandikomisjon [*tavanditega seonduv tsentraalne organisatoorne tegevus*]
 - 4.1.1. Piirkondlikud täitevkomiteed
 - 4.1.1.1. Tavandikomisjonid
 - 4.1.1.2. Perekonnaseisubürood, õnnepaleed
 - 4.2. Kultuuriministeerium
 - 4.2.1. Rahvaülikoolide Nõukogu
 - 4.2.1.1. Kultuuri ja Ateismi Rahvaülikoolide Nõukogu [*ateismipropaganda*]
Ateismi- ja kultuuriülikoolid Tavanditega seotud rahvaülikoolid
 - 4.2.2. Eesti NSV Rahvaloomingu Maja [*uute tavandite sisuline arendamine*]
 - 4.2.2.1. Eesti NSV Rahvaloomingu ja Kultuuritöö Teaduslik-Metoodiline Keskus

- 4.3. Eesti NSV Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeerium
 - 4.3.1. Erinevad ülikoolid
 - 4.3.1.1. «Punaste ainete» kateedrid [*«teadusliku ateismi» kursused*]
- 4.4. Eesti NSV Haridusministeerium
 - 4.4.1. Üldhariduskoolid [*ateistlik õpetus koolitundides*]
- 4.5. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Raadio ja Televisiooni Komitee
 - 4.5.1. Raadio
 - 4.5.2. Televisioon
- 4.6. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komitee
 - 4.6.1. Raamatute kirjastamine
 - 4.6.2. Erinevad ajalehed
- 5. Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu
 - 5.1. Kultuurimajad, raamatukogud jne
[*ruumid ateistlikuks tegevuseks, näitused jms*]
 - 5.2. Ametiühingutegelased asutustes
[*inimeste õppima suunamine ateismi rahvaülikoolidesse*]

«Administreerimisega» tegelnud ametkonnad

- 1) NSV Liidu Ministrite Nõukogu
 - a. Usuasjade volinik(ud)
[*riigi ja kirikute vahendamine, administreerimise koordineerimine*]
 - b. Täitevkomiteede juures tegutsenud kontrollkomisjonid (RKKd)
[*religiooniseaduste-alane kontroll*]
- 2) Riiklik Julgeolekukomitee (KGB)
 - a. Viies osakond
[*vaimulike ja usklike represseerimine, juhtivvaimulikkonna allutamine*]

Eesti NSVs usu- ja ateismiküsimustega tegelnud asutusi ning organisatsioone võiks jagada valitsuse (ministrite nõukogu) administratiivseks ja kommunistliku partei ideoloogiliseks rühmaks. Et alluvussuhted olid keelatud ja kogu tegevus lähtus partei ideoloogiast, oli tegelikkuses niisugune eristus ainult tinglik. Sellele lisaks kordas parteisüsteem suurel määral

täitevõimu²³ ning mitmesuguste ideoloogiatööga seotud organisatsioonide (nt ühingu Teadus) tegevust.

Liiduvabariigi tasandil suunas ideoloogiategevust **EKP Keskkomitee**, kus ateismiküsimustega tegeles **propaganda- ja agitatsiooniosakond** ning mille lektorite grupis (selle peaülesanne oli nõustada keskkomitee liikmeid) tegutses ka **ateismilektor**. See ametikoht loodi ateismikampaania ajal 1959. aastal²⁴ ja likvideeriti 1988. aastal. Ehkki otsuseid tegi propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja, ei olnud lektori osa suhtumise kujundamisel väike. Lektor oli keskkomitee ja ateismivaldkonda puutuvate üksuste ühendusliik; tegeles religiooniküsimuste lahendamise ja vastava kirjavahetusega; kontrollis EKP kohalike komiteede tegevust ateismi ja religiooni valdkonnas; esines parteitöötajaile korraldatud täienduskoolitustel; võttis külalisena osa noorte suvepäevadest; organiseeris ateismiseminare jne. Seega võib lektorit pidada kohalikuks ateismivaldkonna koordineerijaks.

Tegelikult pidanuks koordineeriv töö olema hoopis 1962. aastal loodud **vabariikliku ateismikomisjoni** ülesanne. Idee komisjoni moodustamiseks tuli Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN) volinikult Jaan Kanterilt.²⁵ Sellega taheti pakkuda võimalust omavaheliseks diskussiooniks juhtivatel kohtadel olevatele, asjast huvitatud või ateismiteemat tundvatele isikutele; teisalt aga virgutada eri ametkondades kesksetel kohtadel olevaid inimesi, et nad aeg-ajalt ka ateismiküsimuse üles tõstaksid, sest nagu madalamal tasandilgi, ei toimunud selles valdkonnas ka kõrgemal pool ilma isikliku algatuseta tegelikult midagi. Tegu oli aga poolsurnult sündinud üksusega, mis suurema osa ajast viibis varjusurmas, tegutsedes aktiivsemalt vaid 1980. aastate alguse ateismikampaania vältel. Komisjoni nime all üllitati küll mõni dokument (nt 1982. aastal juhend võitluseks jõulude tähistamise vastu²⁶), ent ka need olid mõne aktiivsema üksikliikme algatused.

EKP linna- ja rajoonikomiteede alluvuses tegutsesid **ateismikomisjonid** või -seksioonid, mis moodustati 1962. aastal vastu võetud EKP KK büroo otsuse «Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise meetoditest vabariigis» alusel.²⁷ Nendegi eesmärgiks oli koondada aktiviste; kooskõlastada

23. **Olev Liivik, Raili Nugin.** EKP kohalikud organisatsioonid 1940–1991. Tallinn, 2005, lk 213.

24. Kaljo Oja isikutoimik. ERAF 1-6-12518, l 16–17.

25. **A. Sõtšov.** Eesti Õigeusu piiskopkond 1954–1964, lk 146.

26. EKP KK ideoloogiakomisjoni ateismiseksiooni soovitusel seoses jõulupühade tähistamisega usuorganisatsioonide poolt, 29.11.1982. ERAF 1-32-106, l 3–6.

27. V. Polman, öiend linna ja rajoonikomiteede ideoloogiakomisjonide kohta, 30.3.1966. ERAF 1-295-5, l 6.

ja virgutada ateismitegevust ning kontrollida seda ettevõtetes, koolides ja kõrgkoolides; läbi viia ja juurutada «nõukogulikke kombetalitusi»; analüüsida kirikute tegevust; 1960. aastail ka kohalike ajalehtede ateismirubriigi sisu eest hoolitsemine.²⁸ Jääb aga mulje, et komisjonid loodi peamiselt vajadusest näidata kõrgemalseisvatele organitele kohaliku EKP komitee ateismialast usinust, sest nende tegelik tegevus jäi napiks.²⁹

Partei struktuuri viimaseks (või esimeseks) astmeks olid töökohtades loodud **partei algorganisatsioonid**, mis kontrollisid kogu asutuses toimuvat ideoloogiategevust. Peale nende tegelesid «kommunistliku kasvatus-tööga» veel komsomoli- ja ametiühinguorganisatsioon, klubid, raamatukogud, ühingu Teadus lektorid, poliitinformaatorite grupp, agitkollektiiv, poliit- ja majandusharidussüsteemi koolid, ringid, seminarid jt.³⁰ Tegemist oli nõukogude süsteemile iseloomuliku olukorraga, et kvaliteeti püüti korvata kvantiteediga, mistõttu ideoloogiatöö sõltus tugevasti nii mõne asutuse propagandistide aktiivsusest kui ka asutuste juhtide meelsusest. Arhiivimaterjalidele tuginedes saab väita, et partei algorganisatsioonide tasandil ateismitööd peaaegu ei tehtud.

Töökohtade puhul tuleb nimetada ka **ametiühinguid**, mille osa Nõukogude Liidus erines nii mõnetigi vaba maailma praktikast. Selle asemel et olla töötajate esindusorgan, tegutsesid ametiühingud pigem partei käepikendusena.³¹ Ametiühingul olid suured volitused personalipoliitika valas, mistõttu nende eestkoste all korraldati ka «seltsimehelikke kohtuid», et kõrvaldada sellised väärnähted nagu tööluus, joomarlus, kõlblusetu käitumine jms, samuti arutati ametiühinguorganisatsioonis usklike töökaaslaste personaalküsimusi.³² Et ametiühingute vastutusalasse kuulusid klubid ja kultuurimajad, juurutasid ametiühingud ka nõukogulikke traditsioone ehk tähistasid pidulikult mitmesuguseid tähtpäevi töötajaskonna hulgas; samuti suunasid nad töötajaid erinevatele, sh ateismialastele täienduskoolitustele rahvaülikoolidesse.

28. V. Meister, informatsioon ateistliku kasvatus-töö olukorrast Tartu linnas, 28.6.1968. ERAF 148-77-11, l 52.

29. Õiend EKP KK otsuse 15. novembrist 1968. a. «Teaduslik-ateistliku propaganda parandamise abinõudest vabariigis» täitmise kohta EKP Paide Rajoonikomitees, 20.1.1971. ERAF 1-10-210, l 1.

30. **Ülo Nõmm**. Ideoloogiaküsimused parteitöö praktikas. Tallinn, 1980, lk 11.

31. Vt ka **Donald D. Barry et al.** (eds.). *Soviet Law after Stalin*. 3: *Soviet Institutions and the Administration of Law*. Leyden, 1979, lk 277; **Lembit Kiik**. *Ametiühingud võõra võimu all (1940–1990)*. Tallinn, 2000, lk 6–7, 113–121.

32. Siinkirjutaja valduses on lindistus ühest «laiendatud ametiühingukoosoleku» nimetuse all toimunud üritusest, kus Jehoova tunnustajate hulka (ametlikult keelatud sekt) kuulunud töötaja käitumist arutati ligikaudu kolm ja pool tundi.

Kõige tähtsam osa ateistlikus propagandas oli aga **ühingul Teadus**, mis populaarteaduslike loengute sildi all viis kommunistliku partei õpetust rahvani. Ühingu tegevus ei olnud ideoloogilise suunitluse tõttu kuigi populaarne ning seetõttu pidid asutused ja ettevõtted tellima teatud hulga loenguid ning kindlustama neile kuulajad. Enamasti toimusid need pool-sunduslikuna töökohas lõunavaheajal või pärast tööaega. Seetõttu kasutati Teaduse loenguid mõnikord isegi omalaadse distsiplinaarkaristusena: töölt põhjusega puudumise, hilinemise vms sai andeks loengu kuulamisega.³³ Ühingu teine töösuund oli talle allunud rahvaülikoolide võrgustik, kus ateismialase «täienduskoolituse» kõrval valmistati ette ka propagandiste. Esimene ateismi rahvaülikool Eestis loodi 1959. aastal Tartus.³⁴

Ateismiküsimustega tegelemist juhtis ja kooskõlastas ühingu Teadus juhatuse juures tegutsenud **teadusliku ateismi teaduslik-metoodiline nõukogu** (TMN), mis nii nagu vabariiklik ateismikomisjon tõi neli-viis korda aastas kokku mitme eluala spetsialistid. Ateismi TMNi tegutsemise kohta on esimesi viiteid 1950. aastate algusest,³⁵ ehkki põhjalikum tegevus algas ateismikampaania tõttu sama kümnendi teisel poolel. Nõukogu pidi koordineerima ühingus peetavaid populaarteaduslikke ateismiloenguid, kontrollima nende taset ja avaldama metoodilisi trükiseid. Tema töö oli aga võrdlemisi vähetulemuslik ning väga täpset ülevaadet TMNil liiduvabariigis toimuvast ateistlikust tööst ei olnudki. Samas oli TMNil ateismi-propagandas üsna ainulaadne koht: 1960. aastate alul, mil ei olnud veel loodud teisi ateistliku propagandatöö üksusi ning vabariikliku ateismikomisjoni tööga ei olnud rahul, tegutses TMN mingil määral ateismipropagandat suunava organina. Hilisematel aastatel, kui uued tööüksused need funktsioonid üle võtsid, jäi TMN aga liiduvabariigi «ateismiaktiivi» koondavaks vestlusringiks. Samas ei olnud TMNil tegelikult mingeid õigusi ega võimalusi vastuvõetud otsuste elluviimiseks ning palju seal arutatust jäigi ainult arutelu tasemele.

Ühingu Teadus linna- ja rajooniorganisatsioonides allusid TMNile **ateismisektsioonid**, mis soovitati moodustada «inimestest, keda huvitab teaduslik ateism ning kes on suutelised esinema loengute ja

33. Vt: **Ants Sild**. Mälestusi ning küsimusi loengulise töö kohta. – Kultuur ja Elu, 2001, nr 4, lk 30–31.

34. Tartu ateismi rahvaülikooli kohta vt: **A. Rimmel**. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, lk 269–274.

35. Ühingu «Teadus» andmed loodusteaduste, teaduslik-ateistliku, põllumajanduse ja arstiteaduse propaganda kohta Eesti NSV-s, seisuga 1. november 1952. ERAF 1-148-16, l 1.

ettekannetega».³⁶ Sektsioonide aktiivsus ja loengute tase oli väga erinev: paremini töötasid need suurtes linnades (Tallinn, Tartu), kehvemini maa-kohtades. Kokkuvõttes oli ateism ühingu võrdlemisi avara loenguteemade ulatuse seas täiesti teisejärguline (u 3% loengute üldarvust).³⁷

1960. aastate alguses tekkisid ühingu Teadus ja kommunistliku partei tööüksuste kõrvale linnade ja rajoonide tavandikomisjonid, kelle eesmärgiks oli juurutada uusi, ilmalikke nõukogulikke tavandeid. Esialgul tegutsesid nad «juhusest juhuseni»,³⁸ mistõttu juba Teaduse TMNi 1963. aasta koosolekul esitati idee luua keskne riiklik organ, mis tegeleks nõukogulike traditsioonide küsimusega.³⁹ **Vabariikliku tavandikomisjoni** loomise ni jõuti alles 1969. aasta lõpul, mil see moodustati Eesti NSV Ministrite Nõukogu (MN) juurde. Uue üksuse eesmärgiks sõnastati seisukoht: «Tuleb luua tingimused, et inimeste tundeelu kalduks ilmalike kombetalituste poole.»⁴⁰ 1971. aasta esimesel poolel jõuti ka piirkondlike tavandikomisjonide moodustamiseni, mis tihtipeale tähendas mitmesuguste samas valdkonnas tegutsevate, enamasti õige kummalise nimega üksuste (nt kolhoosidevaheline kombetalituste nõukogu jms) koondamist ühe nime alla.⁴¹ Hoolimata uute tavandite olulisusest religiooni tõrjumisel anti selleks tööks väga vähe raha, mis viis tihti anekdootlike olukordadeni. Näiteks avastati, et komisjonide juures tegutsevad matuseorkestrid käivad ühesuguse innuga mängimas nii ilmalikel kui ka kiriklikel matustel.⁴² Suur probleem oli ka ruumide ja transpordiga: «Väga viletsad on meie ruumid, kus kolm talve oleme külmetanud. Isegi usklikud on talvel külmaga tundnud meile kaasa, kui viletsad ruumid meil on. Transpordivahendi puudumise tõttu jäi möödunud aastal umbes 20 matust üksikisikutele tegemata, seega umbes 1000 rubla saamata ja küsimuse ideoloogiline külg veel peale selle, sest

-
36. Aruandlus ühingu «Teadus» ateismisektsioonide töö põhisuundadest 1981. aastal. ERA R-2048-1-1680, l 5.
37. Informatsioon ühingu «Teadus» juhatuse otsuse «Teadusliku ateismi propaganda töhustamise abinõudest» täitmisest, 1984. ERA R-2048-1-1950, l 76.
38. Volinik Jan Kanteri kiri religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide kohta, 17.08.1963. LVMA 2iv-1/1-21, l 7.
39. Ühingu «Teadus» Ateismi TMNi juhatuse koosoleku materjalid, 28.9.1963. ERA R-2048-1-589, l 35.
40. ENSV MN tavandikomisjoni istungi nr 8 protokoll, 1.3.1972. ERA R-1-10-800, l 36. Lätis oli selline organisatsioon moodustatud juba 1964. aastal. Vt: **Sergei Kruk**. Profit rather than politics: The production of Lenin monuments in Soviet Latvia. – *Social Semiotics*, 2010, No. 3, lk 273, 274, märkus 20.
41. ENSV MN tavandikomisjoni istungi nr 1 protokoll, 13.11.1969. ERA R-1-10-800, l 5.
42. ENSV MN tavandikomisjoni esimehe Ilmar Aamisepa kiri kohalikele tavandikomisjonidele, 9.4.1971. ERA R-1-10-733, l 44.

enamik neist pöördus kirikuõpetaja poole.»⁴³ 1970. aastate jooksul olukord siiski paranes ning mitmele poole ehitati moodsad perekonnaseisuahtide bürood ehk «õnnepaleed», mille ümber koondus kohalik tavanditega tegelev aktiiv.

Usuelu administreerimisega tegelnud üksustest oli kõige olulisem **NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asunud Usuasjade Nõukogu** Moskvas⁴⁴ (kuni aastani 1965 oli eraldi ka Vene Õigeusu Asjade Nõukogu), mida liiduvabariikides esindasid **volinikud**. Volinike peamiseks ülesandeks oli vahendada riiki ja kirikuid ning eelkõige selleks, et peamiselt välispoliitilistel kaalutlustel jätaks represseeriva poliitika ellurakendamine õiguslikult laitmatu mulje; koguda ja analüüsida infot; sulgeda (ja harva avada) kogudusi; kontrollida vaimulike personalipoliitikat; suunata kirikute «patriootilist tegevust» ning lahendada kaebusi. Kuigi volinikud olid võrdsustatud ministriga ja neil oli kahtlemata tugev mõju kohalikule üldisele usuolukorrale, tähendas see tegelikult pagendamist: peaaegu kõik Eesti volinikud olid sellesse ametisse suunatud mõnelt tähtsamalt ametikohalt ning oma tööd tehes pidid nad loovima väga erinevate jõujoonte vahel. Eesti volinikku teenindavate inimeste hulk oli üsna väike ja see «büroo» koosnes tema asetäitjast, sekretärist ning kahest-kolmest inspektorist, kelle vahel usuühingud olid ära jagatud. Seetõttu oli linnades ja rajoonides religiooni järelevalve täitevkomiteede (TK)⁴⁵ ülesandeks, kes aga nii mõnigi kord pidasid seda põhitegevust segavaks lisaülesandeks.⁴⁶ Esialgu TKdes plaanipärasest tegevust ei toimunud ja probleeme lahendati vastavalt vajadusele, kuid Hruštšovi kampaania käigus moodustati olukorra parandamiseks 1963. aastal üle NSV Liidu täitevkomiteede juurde 5–20-liikmelised **religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonid** (RKK),⁴⁷ mille eesmärgiks oli koguduste tegevuse seaduspärasuse ja vaimulike riigitruuduse kontroll ning seaduserikkumiste ennetamine. Et sedagi tööd tehti «ühiskondlikul alusel», siis märkimisväärset sisulist muutust ei järgnenud. Tihti koosnes komisjoni töö vaid esimehe aruandlusest volinikule, mistõttu

43. Jõgeva rajooni tavandikomisjoni raport, aprill 1971. ERA R-1-10-733, l 65.

44. Vt: **T. A. Chumachenko**. Church and State in Soviet Russia, lk 15–36.

45. Vt: **Indrek Paavle**. Administrative sovietization of ESSR at the local level in 1944–53. – **T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle** (eds.). Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity, lk 17–35.

46. Kingissepa rajooni TSN TK esimehe J. Suurhansu kiri ENSV MNi esimehele A. Greenile, 14.6.1965. ERA R-1961-1-141, l 119.

47. Vt: **Atko Remmel**. Religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonid Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri, 2011, nr 1, lk 85–104; **A. Remmel**. Religiooni-vastane võitlus Eesti NSV-s, lk 102–162.

«on juhtunud mitte harva seda, et kohalikud võimuorganid on sattunud kohtadel mõnelgi korral rumalasse olukorda».⁴⁸

Võrdlemisi eraldi toimus **NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee** usuvastane tegevus. Stalini ajal tähendas see massirepressioone, agentide võrgu loomist (eelkõige oldi huvitatud koostööst juhtivvaimulikega) ja vastuhakkajate kahjutuks tegemist. Hruštšovi ajaks olid «ametlikud» kirikud (EELK, VÕK) aga juba sedavõrd «organite» kontrolli all,⁴⁹ et nende esindajatega tegeldi isiklikult ja piirdui üldisest hulgast esilekerkivate isikute represseerimise või agendiks sundimisega. Suuremat tähelepanu pöörati riigi dressuurile vähem alluvate usuühenduste ehk «sektantide» jälgimisel ja kontrollil, vajaduse korral ka neutraalseks muutmisele.⁵⁰ KGB mõju usuasjade nõukogule oli suur⁵¹ ning ka Eesti NSVs tehti volinikuga küllaltki tihedat koostööd. Voliniku ja KGB variorganisatsiooni Injurkolleegiumi⁵² ruumidki asusid samas majas.

Religioonivastase tegevuse põhjooned

Kontrollimine, suunamine ja juhtimine

Usuühingutele osutusid NSV Liidus represseerivaks nõuded, mida tavaliisel juhul võiks organisatsiooni toimimise seisukohast pidada loomulikuks. Näiteks ei olnud registreerimise eesmärgiks niivõrd juriidilise isiku moodustamine koos vastavate õiguste ja kohustustega (usuühingul olid piiratud õigused), vaid tegevuse parem kontrollimine; registreerimata usuühendused kuulutati ebaseaduslikuks. Registreerimiseks pidi olema täidetud kolm tingimust: nn *dvadtsatka*, riigile vastuvõetav vaimulik ja kooskäämise ruumid. Nende täitmine ei olnud aga niisama lihtne.

*Dvadtsatka*⁵³ tähendab väikseimat inimeste arvu koguduse moodustamiseks, kellega sõlmiti varalise vastutuse leping «usukultushoone» ja

48. UNi volinik M. Teder ENSV MNi esimehele V. Klausonile, 14.12.1967. ERA R-1945-1-570, l 2.

49. **Indrek Jürjo**. Pagulus ja Nõukogude Eesti: Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996, lk 157–158.

50. **Atko Remmel**. Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri, 2013, nr 3, lk 69. Võrdluseks Leedu KGB tegevuse kohta vt: **Arūnas Streikus**. Lithuanian catholic clergy and the KGB. – Religion, State and Society, 2006, Vol. 34, No. 1, lk 63–70.

51. Vt: **Otto Luchterhandt**. The Council for Religious Affairs. – **S. P. Ramet** (ed.). Religious Policy in the Soviet Union. Cambridge, 2005, lk 55–83.

52. Injurkolleegium (Иностранная юридическая коллегия) tegutses ametlikult välisministeeriumi alluvuses ja oli Nõukogude Liidu kodanike õiguslikuks esindajaks välisriikides.

53. Vene k «kakskümmend inimest».

vallasvara kasutada andmiseks; nimekirja pidid kinnitama kohalik täitevkomitee ja usuasjade volinik. Pärast 1968. aastat, kui tekkis vajadus põranda alla läinud usklikud taas riigi kontrolli alla tuua, lubati alla 20 liikme korral moodustada «usugrupp».

Nii nagu koguduste puhulgi, tohtisid tegutseda ainult **registreeritud vaimulikud**, kes «registris» püsimise nimel pidid olema väljaütlemites üsnagi ettevaatlikud. Vaimulike mõju vähendamiseks juhtis kogudust kolmeliikmeline juhatus, kuhu vaimulik ise kuuluda ei tohtinud; majandusküsimustes oli võim revisjonikomisjoni käes, kuhu kuulus ka täitevkomitee esindaja. Kõik see tähendas, et «vaimuliku kohustuseks on jumalateenimine ja religioossete kombetalituste läbiviimine koguduseliikmete soovil. Ja rohkem mitte midagi».⁵⁴ Seejuures oli täitevkomiteedel õigus nõuda nii juhatuse kui ka revisjonikomisjoni ümbervalimist, kuid seda õigust ei olnud vaimulikul ega koguduse juhtorganil.

Suurim probleem oli **ruumidega**, sest sõja käigus olid kannatada saanud nii kiriklikud kui ka ilmalikud hooned ning kogudused pidid leidma endale uued ruumid. Nii mõnelgi korral sai see registreerimisel saatuslikuks. Veel 1960. aastatelgi kimbutas ruumiprobleem peale koguduste ka riiki, mistõttu väikeste koguduste likvideerimisel või liitmisel oli riigi jaoks ideoloogilise võitluse kõrval ka praktiline külg: enamik rekvireeritud kirikuhooneid võeti kasutusele ladude või klubihoonetena, kogudusehoonetesse tehti aga kontorid või eluruumid. Mitmed kirikud jäid siiski niisama lagunema.⁵⁵ Neil vähestel kordadel, mil tekkis uus kogudus (nt olemasoleva koguduse lahkne misel), võis ruumide leidmiseks ja registreerimiseks tarviliku kadalipu läbimine kesta aastaid.

Kogudused, mis ei vastanud tingimustele, likvideeriti mitme sulgemislaine käigus aastail 1945–1946, 1949–1952 ja 1961–1964, muul ajal kustutati registrist peamiselt tegevuse lõpetanud kogudusi. Sõjajärgne registreerimata jätmine (s.o keelustamine) mõjutas kõige rohkem väiksemaid usuühendusi ja -organisatsioone, mis hääbusid, sulasid kokku teiste usu liikumistega või hakkasid tegutsema põranda all.⁵⁶

54. VÕKNi voliniku Jan Kanteri kiri Tartu TSN TK-le, 17.5.1965. EAA T-15-1-440, l 9.

55. Aastail 1961–1979 registrist maha võetud koguduste nimistu, dateerimata. ERA R-1989-1-226, l 21. Vt ka: **A. Sõtšov**. Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2007, nr 11, lk 126–127.

56. **Jaanus Plaat**. Eesti vabakoguduste vastupanu nõukogude religioonipoliitikale võrreldes luterliku ja õigeusu kirikuga (1944–1987). – **Toivo Pilli** (toim.). Teekond teisenevas ajas: Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Tartu, 2005, lk 133. Vt ka: **Toivo Pilli, Tõnis Valk**. Ühest ateistliku töö meetodist: Evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemajade ja koguduste sulgemine Eestis 1945–1964. –

Kontroll koguduste igapäevaelu üle saavutati eelkõige koostöös kirikuvalitsustega, lisaks suruti kohapealne toimekus maha pideva õiendamise ja vajadusega küsida luba peaaegu kõigeks, mis väljus pühapäevase jumalateenistuse raamidest: remondi- ja ehitustööd, koguduse üldkoosolek, külalisjutlustajate esinemine, jõulu- ja lihavõtteteenistused, kalmistupäevade korraldamine jms. Ennetuspoliitika kohalikuks eripäraks olid usuasjade voliniku Leopold Piibu 1970. aastate keskel leiutatud üks või kaks korda aastas toimunud «konsultatiivsed seminarid», kus täitevkomiteede esindajad tutvustasid vaimulikele ja koguduste juhtorganeile ususeadusi ning manitsesid neist kinni pidama.

Passiivsemale «ennetustööle» lisandus religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide aktiivsem tegevus. Enamasti olid tegutsevad kogudused komisjoniliikmete vahel ära jaotatud koos kohustusega neid kindla ajavahemiku jooksul (nt kord kvartalis) külastada ja ka muul ajal pidevalt «alluva» kiriku tööd jälgida,⁵⁷ mujal tegutseti juhuslikumalt ja kirkuid külastati vaid külalisvaimulike jutluste või suurema rahvahulga korral. Peamiselt tunti huvi jutluste riigitruiduse, kuid ka osavõtjate arvu vastu, sest religiooni elujõulisuse peamiseks näitajaks peeti kombetalitustest osavõttu.⁵⁸ Teravdatud tähelepanu all olid kalmistupühad, jõulud, ülestõusmispühad ja alla 18-aastaste osalemine usutoimingutel.

Usuelu argipäeva mõjutas väga oluliselt ususeadustiku salastatus. See seadustik määras nii usklike kui ka nende tegevuse kontrollimise eest vastutavate üksuste tegevuse. 1961. aastal tutvustati usuelule karmimad reeglid seadnud määrust vaimulikele vaid üks kord ja täitevkomitee esindaja juuresolekul, kusjuures kirjalikke märkusi ei lubatud teha. Pärast seda võisid usklikud religiooniseadustiku puhul tugineda vaid n-ö suulisele traditsioonile, mis tähendas, et peamiselt saadi oma tegevuse piire teada neid kombates ning järgnenud õiendamisest või karistustest järeldusi tehes. Sellega olukorra mõistusevastasus ei piirdunud. Pärast seda, kui täitevkomiteede usuküsimustega tegelevad isikud olid määrusega tutvunud (kirjalikke ülestähendusi ei võinud teha nemadki), pandi see salastatuse tõttu täitevkomitee arhiivi ning sama tehti ka religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide tegutsemisjuhendiga. Et töötajaid vahetus palju,

Toivo Pilli (toim.). Teekond teisenevas ajas: Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost, lk 89–127.

57. Tartu RKK tegevuse aruanne, 1971. EAA T-15-1-51, l 1.

58. Seetõttu oli rahva seas levinud legend «usklike nimede kirjapanemisest», kuid tõenäoliselt oli tegu siiski märkustega jutluse sisu (astmikus lojaalne-ebalojaalne) või külastajate arvu kohta, sest inimeste tuvastamine vähemalt linnakirikutes oluks juba puhttehniliselt võimatu, maal aga teati ja tunti üksteist niikuinii. Ühtegi sellist nimekirja arhiivist leitud ei ole.

tutvusid dokumentidega vaid sel ajal küsimusega seotud isikud; hiljem aga dokumentidele ligi ei pääsenud, sest paljud ateismiaktivistidest ei olnud täitevkomiteede töötajad. Tulemuseks oli olukord, kus nii usklikel kui ka nende kontrollijatel oli võrdlemisi hägus arusaam nii seadustikust kui ka enda tegevuse piiridest. Peale selle ei tundnud komisjonide liikmed enda «hoole all» olevate koguduste usulist eripära. Näiteks 1981. aastal püüdis Kohtla-Järve RKK liige aimu saada adventistide tegevusest, kusjuures kogu tema teave selle usuliikumise kohta pärines *Eesti nõukogude entsüklopeedia* seitsmerealisest artiklikesest.⁵⁹

Teine probleem oli ateismiaktivistide vähesus. Kuigi mitmesuguste töörühmade loomise mõtteks oli pakkuda võimalust koondada asjast huvitatud inimesi, kukkus tegelikkuses välja ikkagi nii, et neisse kuulusid kas isikliku aktiivsuse või töökohustuste tõttu («ühiskondlikud alused») ikkagi ühed ja needsamad inimesed. See hägustas komisjonide tegutsemispiire ning tihtipeale juhtus, et ateismi propagandaks mõeldud üksused kontrollisid kirikuid ning riikliku seadustiku kontrollimise tähe all tehti ateistlikku propagandat. Kuigi tehti ettepanekuid erinevad üksused ühendada⁶⁰ ning 1960. aastail mõnel pool need tegidki koostööd, siis õigusliku korrektsuse nimel («usuvabaduse garanteerimine» ei saanud käia käsikäes ideoloogiast lähtuva ateismipropagandaga) püüti sellist kooselu vältida ja usuasjade nõukogu volinikud kulutasid aastate kaupa tohutult paberit, et märgukirjade abil religiooniseaduste kontrollimise kaastöökomisjonide tegevust enam-vähem seaduse raames hoida. Üldises repressiivses õhkkonnas polnud usklikel neil varjundeil muidugi mingit tähtsust.

Mis aga juhtus, kui usklikud või vaimulikud riigi seatud piiridest üle astusid? Korralekutsumise esimeseks ja kõige levinumaks viisiks oli täitevkomiteede määratud halduskaristus, mille leebeim vorm oli suuline või kirjalik hoiatus, kõige tavalisemad olid aga trahvid (nt registreerimata kogunemiste eest), mille suurus jäi 10–50 rubla piiresse. Üpris tihti nõudsid kohalikud võimud volinikult karistusi (nt usuühingu sulgemine või vaimuliku tegevuse keelustamine), kuid välispoliitikast lähtuva vajaduse tõttu religioosset olukorda mitte pingestada ja Eesti volinike suhtelise mõistlikkuse tõttu asendusid ühekordsed rängad karistused enamasti mitme mõõdukaga, s.o trahvi või hoiatusega.⁶¹ Enamik karistatuid olid «metsikutest» uskkondadest; «kodustatud» kirikutega (VÕK, EELK, seaduslikkust järgivad baptistid) tavaliselt muret ei olnud. Selle põhjuseks oli

59. Kohtla-Järve RKK nõupidamise protokoll, november 1981. LVMA 2-1-38, l 35.

60. Ühingu «Teadus» Ateismi TMNi juhatuse koosoleku materjalid, 28.9.1963. ERA R-2048-1-589, l 38–39.

61. UNi volinik L. Piip linnade ja rajoonide TSN TKdele, 10.6.1976. ERA R-1989-1-178, l 115.

asjaolu, et erinevalt näiteks katoliku kirikust Leedus ei olnud Eesti NSV kirikud seotud rahvusliku ega dissidentliku liikumisega⁶² ja olid kõrgemate vaimulike julgeolekukaastöölisteks sundimisega suuresti tasalülitatud juba sõjajärgsetel aastatel, organisatsioonina aga suruti kirikud maha usuvastase kampaania käigus 1950.–1960. aastail. Tegu ei olnud siiski jäägitu alistumisega ega nõukogude võimu pooldamisega, vaid pigem organisatsioonina küllaltki alalhoidliku käitumisega: vastupanu osutamisel kerkib esile vaid üksikisikute roll. Näiteks 1986. aastal karistati halduskorras viit usutegelast, neist riiklikult registreeritute hulka kuulus vaid üks, EELK tulevane peapiiskop Andres Põder.⁶³

Kui administratiivkomisjonide trahvid ei aidanud, oli volinikul vaimulike taltsutamiseks veel mitu võimalust: külalisjutlustamise või ka üldse jutlustamise keelustamine; ümberpaigutamine teise, enamasti väikesse maakogudusse, mis piiras vähemalt mõneks ajaks vaimuliku tegutsemis-
hoogu, jm. Voliniku määratud rangeim karistus oli vaimuliku töötõendist ilmajätmine ehk registrist kustutamine, millega aeg-ajalt sõnakuulmatuid vaimulikke ka ähvardati ja mida üksikutel kordadel ka tehti. Peale nimetatute võisid aktiivsemaid usklikke tabada otsesed repressioonid, mida peideti aga mitmesuguste religiooniga sidumata kriminaalsüüdistuste ta-
ha (kodumaa reetmine, sõjaväeteenistusest keeldumine jms).⁶⁴

-
62. **I. Jürjo**. Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk 177; **Viktor Niitsoo**. Vastupanu 1955–1985. Tartu, 1997, lk 112.
63. UNi voliniku L. Piibu aruanne EKP KK-le ja ENSV MNile, 30.1.1986. ERA R-1989-2-69, l 84. Andres Põder ise väidab, et selliseid isikuid oli piisavalt palju, et pidada kogu EELKd riigile vastanduvaks organisatsiooniks (vt: **Andres Põder**. Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. – **Anne Velliste** (toim.). Usk vabadusse: Artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel. Tallinn, 2011, lk 16–35; **A. Põder**. Väitlus: Kuidas püüda ajaloo sinilindu? – Akadeemia, 2012, nr 10, lk 1887), kuid kirikuloolased ja vastupanuliikumise uurijad suhtuvad sellistesse väidetesse kahtlevalt. Vt: **Riho Saard**. Aktiivsetest režiimivastastest Eesti luterliku kiriku kontekstis 1970. ja 1980. aastatel. – **Jaakko Olavi Antila, Milla Bergström** (toim.). Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2012 (102). Helsinki, lk 77–110; **P. Rohtmets, R. Ringvee**. Religious revival and the political activity of religious communities in Estonia, lk 359–360; **A. Remmel**. Väärtuslik verstaapost riigi ja kiriku suhete uurimisel. – Akadeemia, 2012, nr 8, lk 1507–1515. EELK vaimulike reaktsioone ja vastupanu 1950.–1960. aastate usuvastasele kampaaniale käsitleb: **Riho Altnurme**. Eesti luteri kiriku reaktsioonid usuvastasele kampaaniale 1958–1964. – Acta Historica Tallinnensia, 2013, nr 1, lk 89–114.
64. Vt: **A. Remmel**. Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri, 2013, nr 3, lk 78.

Kirikute majanduslik kammitsemine

Tähtis usuvastase võitluse vorm oli kirikute rahaasjade määramine ja kontroll, mis võimaldas hoida kirikuid üsnagi loius seisundis. Selle aluseks oli kahepalgeline seadustik, mille eesmärgiks oli näidata usuvabaduse näilist toimimist. Ehkki kirikute vara natsionaliseeriti, anti usuvabaduse rõhutamise nimel kirikud ja palvemajad «religioosete vajaduste rahuldamiseks» kogudustele kasutamiseks tasuta. See-eest nõuti üüri kõigi koguduste käsutuses olevate «mittepalvetamise ruumide», s.o kõrvalhoonete, kantseleide, laoruumide jms eest,⁶⁵ millele lisandus veel kõigi kasutada olevate hoonete maks ja nende hoonete aluse maa maks. Sellele lisaks korvas riigivõim palveruumide üüritulu puudumise kohustusliku kindlustusmaksuga, mis tõusis 1963. aastal ligikaudu viie-kuuekordseks. Et kindlustuse hinne sõltus hoone suurusest, viis see taktika kirikute suuruse ja koguduste üha kahaneva liikmeskonna tõttu peagi loodetud tulemuseni: riiklikud maksud ületasid koguduse aastase sissetuleku või võtsid sellest vägagi märkimisväärse summa. Elektri eest maksid kogudused tavatarbija 4 kopikat/kWh asemel 25 kop/kWh, vaimulikud õppeasutused aga 11 kop/kWh. Eelnevale lisaks kehtisid vaimulikele neli korda kõrgemad üürid ja kommunaalmaksud kui tavakodanikul; kõrgem oli ka tulumaks (mis sõltuvalt summast moodustas 25–80%. Nt 200-rublaselt kuupalgalt maksnuks vaimulik tulumaksu 70 rubla, tavakodanik aga ainult 20 rbl 20 kop); kõrgemalt maksustati ka kõigi kirikutöötajate kirikult saadavaid tulusid.⁶⁶ Seevastu olid mitmed EELK ja VÕKi juhtivvaimulikud vastutulekuna «hea koostöö eest» saavutanud oma tulumaksu vähendamise ning mõnel juhul laienes see hüve ka nende lähikondlastele.⁶⁷

Veel üheks seaduslikuks kümnise võtmise mooduseks olid poolsunduslikud maksed KGB filiaali Nõukogude Rahukaitsekomitee Rahufondi. Et mitte jätta kogudustelt raha väljapressimise muljet, saatsid kogudused raha kirikuvalitsustele, kust need kanti edasi Rahufondi kontole.⁶⁸ Kui ametlikult kulutati laekunud raha (kõigilt Eesti kirikutelt kokku ligi 100 000–150 000 rubla aastas) rahu tagamiseks maailmas, käsitati seda tegelikkuses hoopis kirikute tasuna usuasjade nõukogu ülalpidamiseks.⁶⁹

65. UNi volinik A. Veiderpass Pärnu TSN TK-le, 25.11.1965. ERA R-1989-1-76, l 186.

66. UNi esimees Vladimir Kurojedov UNi volinikele, 8.5.1980. ERA R-1989-1-222, l 6; Eesti NSV Rahandusministeerium. Elanikkonna tulumaksu juhend. Tallinn, 1968.

67. EELK peapiiskop UNi volinikule, 29.4.1968. ERA R-1989-1-102, l 4, 29.

68. Metropoliit Aleksiuuse ringkiri Tallinna kogudustele, aprill 1974. ERA R-1989-1-158, l 21–22.

69. UNi volinik L. Piip EKP KK sekretärile R. Ristlaanele, 29.4.1980. ERA R-1989-1-225, l 161.

Koguduste rahaasjade paremaks kontrollimiseks nõuti alates 1946. aastast kirikute raha hoidmist ainult Riigipangas – kiriku kassas võis olla vaid kuni 50 rubla, millise reegli rõhutamist nõuti poliitilise korrektsuse huvides kirikute kesksete juhtorganite poolt.⁷⁰ Annetusi lubati vastu võtta ainult kultusehoones ja kõik annetused tuli nimeliselt registreerida.⁷¹ Jääb aga mulje, et täitevkomiteede ükskõiksuse ja seaduste mittetundmise tõttu õnnestus kogudustel osutada majanduslikule kammitsemisele üllatavalt tugevat vastupanu. Lojaalsemalt käitusid VÕK kogudused, mille kirikuorganid olid riigi tugevama kontrolli all; paljud EELK kogudused olid seevastu sisse seadnud topeltraamatupidamise.⁷²

Kirikute rakendamine välispoliitika teenistusse

Kirikute «patriootliku tegevuse» erilisel vormiks oli «rahuvõitlus». Nii nimetati usuasjade nõukogu ja riikliku julgeoleku komitee range kontrolli all toimuvat kirikute välissuhtlust, mille kaugem eesmärk oli «kontaktide loomise» sildi all levitada väärinfot «usuvabaduse» kohta Nõukogude Liidus.⁷³ Selle meetodi edukust arvatakse ka üheks põhjuseks, miks Hruštšovi-aegne usuvastane kampaania sai läänes sedavõrd vähe tähelepanu.⁷⁴ Samas aga tunnistas NSV Liidu Usuasjade Nõukogu esimees Vladimir Kurojedov ka ise, et see on kahe teraga mõök: vaimulikud tegid end riigi ees kasulikuks ainult selle nimel, et oma tööd edasi teha.⁷⁵ Vaimulikele oli tegu halva ja veel halvema valikuga ning peale üksikute erandite pole põhjust arvata, et selline roll kelleski vaimustust tekitas: enamikku oma kaastöelistest kirikutes hindas kohalik KGB «kahepalgeliseks».⁷⁶

70. UNi volinik M. Teder Kingissepa TSN TK-le, 21.2.1969. ERA R-1989-1-112, l 42–43.

71. UNi volinik L. Piip TSN TK-dele, 1974. EAA T-15-1-954, l 16, 24.

72. ENSV Rahandusministeeriumi kolleegiumi liige N. Njukov UNi volinikule A. Veiderpassile, 12.5.1962. ERA R-1989-1-62, l 47.

73. **I. Jürjo.** Pagulus ja Nõukogude Eesti, lk 162–179.

74. **Dimitry Pospelovsky.** Soviet Antireligious Campaigns and Persecutions. New York, 1988, lk 99.

75. **John Anderson.** The council for religious affairs and the shaping of Soviet religious policy. – Soviet Studies, 1991, Vol. 40, No. 4, lk 698.

76. **R. Altnurme.** EELK ja Nõukogude riik 1944–1949, lk 274. Vt ka: **R. Altnurme.** Foreign relations of the Estonian Evangelical Lutheran Church as a means of maintaining contact with the Western World. – Kirchliche Zeitgeschichte / Contemporary Church History, 2006, Vol. 19, No. 1, lk 159–165; **R. Altnurme.** Peapiiskopi tagandamine aastal 1967. – **Arne Hiob, Urmas Nõmmik, Arho Tuhkru** (toim.). Kristuse täisea mõõtu mööda: Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks = Zum vollen Maß der Fülle Christi: Festschrift für Jaan Kiivit zum 65. Geburtstag. Tallinn, 2005, lk 72–73.

Nõukogulikud tavandid

Kombetalituste tähtsusest religioosse traditsiooni toetajana saadi aru juba 1920. aastatel, mil Lev Trotski mõjutusel hakati Venemaal looma nõukogulikke kombetalitusi.⁷⁷ Sealt saadud mõjutuste ajel sedastasid ka Eesti kommunistid: «Kui tahame võidelda kirikliste kommetega, peame asemele seadma oma viisid, proletaarsed kombed.»⁷⁸ Uuesti kerkis see küsimus üles alles Hruštšovi religioonivastase kampaania käigus. Eesti NSV oligi esimeste seas, kus pärast sõda kiriklikele kommetele («iganditele») tuldi välja vastanduvate kombetalitustega: 1957. aastal korraldas ELKNÜ Paide rajoonikomitee kiriklikule leerile vastukaaluks keskkoolilõpetajatele suunatud **noorte suvepäevad**.⁷⁹ Selle sisuks olid mitmesugused üritused: sportimine, tants, matkad, ekskursioonid, kuid ka loengud ideoloogilistel teemadel (ateism, isamaa-armastus jne) ning nende korraldamine jäigi peamiselt kommunistliku noorsooühingu hooleks ja oli selle organisatsiooni ateistliku propagandatöö üks peamisi viise. Meetod oli erakordselt mõjuv ning juba 1960. aastal raporteeritakse, et «üldjoontes on meil lahing leeriga võidetud».⁸⁰ Suvepäevade kuldaajaks võib pidada 1960. aastaid. Õnnestunud leiuna liideti 1960. aastate keskel suvepäevadega keskkoolinoortele mõeldud loengukursus «Noorte ABC», mis toimus enamasti kord kuus ja käsitles erinevaid täiskasvanuks saamise küsimusi: seksuaalsus, kodukaubandamine, sünnipäevade korraldamine, kutsevalik jne, sekka ka ideoloogilisemat juttu, näiteks ateismist.⁸¹ Nii nagu leer lõppes jumalateenistusel ristimise kinnitamisega, sai «Noorte ABC» tipphetkeks suvepäevade laager.

77. **Christopher A. P. Binns.** Soviet secular ritual: Atheist propaganda or spiritual consumerism? – Religion in Communist Lands, 1982, Vol. 10, No. 3, lk 299; **Christel Lane.** The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – the Soviet Case. Cambridge, 1981, lk 58.

78. Ilmalik leer. – Noor Tööline, 1922, nr 6, lk 147–148.

79. **Геннадий Геродник.** Гражданские и бытовые обряды (из опыта Эстонии и Латвии). – Наука и религия, 1962, nr 7, lk 40–51. Eesti kombetalituste kohta vt: **Marju Kõivupuu.** Transitional rituals of transition society: The case of Estonia. – Folklore: Electronic Journal of Folklore, 2014, lk xiii–xxi [ilmumas]; **A. Remmel.** Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri, 2008, nr 3, lk 255–263. Esimesed sõjajärgsed nõukogulikud kombetalitused pärinevad Lätist, vt: **Rasa Paukštytė-Šaknienė.** Ritual, power and historical perspective: Baptism and name-giving in Lithuania and Latvia. – Journal of Ethnology and Folkloristics, 2007, Vol. 1, No. 1/2, lk 117.

80. Vabariikliku noortekomisjoni esimeeste seminar-nõupidamise materjalid, 1961. ERA R-2048-1-476, l 60.

81. Informatsioonid «Noorte ABC» rahvaulikoolide töö kohta, 1976–1977. ERA R-2048-1-1397, l 25.

Teine valdkond, milles riik ja kirik tugevamalt konkureerisid, oli seotud inimese **elust lahkumisega**. Eelkõige olid riigivõimule pinnuks silmas surnute mälestamise pühad ehk kalmistupühad, mis kiriku korraldamisel tõi kokku kümneid tuhandeid inimesi: korrastati lähedaste haudu, kokkusaamisele andis organiseerituma iseloomu vaimuliku jutlus ning koorilaul. Neile vastanduseks hakati korraldama ilmalikke kalmistupühi, mis üldjoontes erinesid vaid kirikliku osa puudumise poolest. Esimene ilmalik kalmistupüha peeti 1958. aastal Elvas.⁸² Kiriklike kalmistupühade korraldamist hakati aga takistama:⁸³ venitati loa andmisega, keelustati reklaam ja neid lubati korraldada alles pärast ilmalikke kalmistupühi. Seegi meetodika töötas ning peagi muutusid kiriklikud kalmistupühad kõrvaliseks. Küll aga ei õnnestunud võimudel kuidagi välja tõrjuda kiriklike matuseid, mida veel 1980. aastailgi oli 30–40% kõigist matustest.⁸⁴ Sel oli mitu põhjust: enamik surnuist olid vanemaealised ja kirikliku taustaga; riigi organiseerimistöõ nõrkus (veel 1970. aastal märgiti riikliku tavandinõukogu koosviibimisel, et «kirikut saab välja tõrjuda vaid kombetalituste kaudu, kuid inimese surmaga lõpeb tema eest hoolitsemine ning Ministrite Nõukogu peaks selles suhtes midagi ette võtma»⁸⁵) ning «tavanditeenindajate» üldine vastumeelsus surmatemaatikaga tegelemiseks. Seetõttu leidis aset veidraid juhtumeid, kus kommunistile pidas järele hüüde vaimulik või parteilase hauale asetati rist.⁸⁶

Abielukombestik oli kirikliku ja ilmaliku vastandamise tõttu Stalini-aegses hirmu-õhkkonnas jõutud selleni, et 1950. aastate alguseks oli loobutud kõigest, mida seostati kiriklikuga, isegi valget värvi riietest ja abielusõrmusest. See kaotas abiellumisel igasuguse pidulikkuse: tsereemonia koosnes ainult kohalikus omavalitsuses registreerimisest, kuhu tihipeale mindi tööriietes. 1950. aastate teisel poolel niisugusest praktikast loobuti, sest kirikliku laulatuse püsijäämise peapõhjuseks nähti just selle sündmuse emotsionaalset tähistamist. Uus abielukombestik kujundati põhimõttel «sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik», mistõttu paljuski tugineti Eesti rahvakommete ja «pulumakommete kaasajastamisse» kaasati ateismiaktivistide ja perekonnaseisuosakondade ametnike kõrval

82. **Lembit Raid**. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini: Marksistlik ateism Eestis aastail 1900–1965. Tallinn, 1978, lk 177–178, 263, viide 25.

83. UNi esimehe asetäitja Tšerednjak UNi volinikule Kapitonovile, 6.11.1958. ERA R-1961-2s-42, l 27.

84. **Raigo Liiman**. Usklikkus muutub Eestis ühiskonnas. Tartu, 2001, lk 29.

85. ENSV MN tavandikomisjoni istungi nr 2 protokoll, 27.2.1970. ERA R-1-10-800, l 5.

86. Ühingu «Teadus» Ateismi TMNi juhatuse aruande-valimiskoosoleku protokoll, 5.3.1964. ERA R-2048-1-646, l 34.

ka kõrgkoolide õppejõud, ajaloomuuseumide, etnograafiamuuseumi jt kultuurialade töötajad. Põhjalik töö andis peagi tulemusi: kui 1950. aastate teisel poolel ulatus kiriklike laulatuste osa veel 30%ni, siis juba 1960. aastate keskpaigaks oli nende osa juba täiesti tühine.⁸⁷ Õigupoolest seati kiriklikule abielutseremooniale vastu koguni mitut laadi pulmi: tavaliste tsiviilpulmade kõrval ka eripärasemad, näiteks komsomoli-, töölis- või üliõpilaspulmad. Komsomolipulmaks tegi sündmuse asjaolu, et ELKNÜ liikmete abiellumise korral olid pulma organiseerijaiks nende võitluskaaslased samast organisatsioonist ja vastavalt ka teiste mainitud pulmaliikide puhul samamoodi. Sedalaadi üritused ei osutunud siiski kuigi elujõuliseks. Tavalised tsiviilpulmad olid edukamad, sest peaaegu igal pool suudeti sobivatest inimestest luua pulmavanemate ringkond, kust kujunesid peagi välja elukutselised pulmavanemad.⁸⁸

Vajadus täita uute tavanditega kogu eluring viis ka lasteaialastele suunatud tavandi väljaarendamiseni, mida hakati kutsuma **laste kevadpäevadeks**. See oli kohalike ateismiaktivistide algupärane idee, mida esimest korda rakendati 1962. aastal. Kevadpäevad pidid olema «pidupäevaks sirguva lapse elus, kes hakkab esimeseks iseseisvaks eluks tiibu sirutama».⁸⁹ Nende sisuks olid mitmesugused etteasted ja mängud, samal ajal kui laste vanemad osalesid loengutel, mis käsitlesid teemasid nagu «tervis ja toitumine», «ateistlik kasvatus perekonnas» jt.

Nimetatud usuvastases võitluses kõige olulisemad tavandid ei jäänud ainsaks. «Kodanikutunde kasvatamise» nimel püüti «sotsialistlikku sisu» lisada veel mitme sündmuse pidulikule tähistamisele, nagu sünnitunnistuste kätteandmine, lapse sünni pidulik registreerimine, esmakordse valimamineku tähistamine, sõjaväkke saatmine, korterivõtmete pidulik kätteandmine, esimene päev uues töökohas jne.

Enamik uusi kombetalitusi võeti Eesti NSVs kasutusele aastail 1957–1962, samas kui üleliiduliselt hakati uute tavandite tähtsust rõhutama alles 1960. aastate esimesel poolel või keskel. See, et usuvastase võitluse rõhk oli uutel tavanditel ehk otsese võitluse ja vastandumise asemel püüti religiooni asendada, oligi Eesti (ja Läti) eripäraks ning tugevaimaks küljeks. Kui ateismipropaganda loengutes ja ajaleheartiklites lõi üldise religioonivae nuliku tausta ja administreerimine raskendas oluliselt kirikute tegevust, siis tegeliku töö religioosse traditsiooni katkestamisel tegid uued kombetalitused. Nende seos ideoloogiaga ei olnud alati silmanähtav ja seetõttu

87. Vt: **L. Raid**. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini, lk 296 (tabel).

88. Vt: **Kaljo Oja** (toim.). Kaunilt, meeldejäädvalt: Nõukogulikke kombetalitusi. Tallinn, 1965.

89. **Inna Baturin**. Noorte traditsioonid. Tallinn, 1965, lk 120.

võeti need kergemini omaks.⁹⁰ Samas kaotasid uued tavandid 1970. aastail uudsuse ja sära ning nende kasutamine hakkas vähenema. Paljud sellistest «ersatspühadest» ei juurdunud aga üldse või kaotasid peagi algse ideoloogilise sisu: noorte suvepäevadest sai peagi tavaline küpsuspidu, mida riik ja partei tahtsid näha ideoloogilist kasvatust andvana; Nõukogude armee ja sõjalaevastiku päev muutus nn meestepäevaks jne.⁹¹

Ateismi propaganda

Uute tavandite kõrval olid teiseks oluliseks suunaks ateismialased **loengud**, milles peamine raskus langes ühingu Teadus. Veel 1950. aastate keskel aastas ligikaudu 1000 ateismiloenguga maha saanud ühingu ateismisektsioonid jõudsid 1964. aastaks 3000 loengu piirimaile ning pärast vahepealset «seletamatut langust» («Võib-olla pole ateistidel enam midagi välja naerda»⁹²) 1980. aastate ateismikampaania käigus koguni umbes 5000 loenguni aastas.⁹³ Ateismi teaduslik-metoodilise nõukogu seatud eesmärki, et iga inimene kuulaks aastas vähemalt ühe sellise loengu,⁹⁴ ei suudetud kuidagi saavutada. Neisse arvudesse tuleks siiski suhtuda küllaltki suure skepsisega, sest ideoloogiatöös tarvilike punktide kogumise nimel esitati ateismiloengute pähe kõike muudki: «Kui me matusekõnesid ateismi alla ei pane, siis praktiliselt muud ei olegi.»⁹⁵ See naljakavõitu märkus osutab tegelikult laiemale probleemile, mille all Nõukogude Eesti ateism kannatas juba 1960. aastate lõpul. Uued tavandid, mida alul käsitati ateistliku lähenemise sees kirikliku traditsiooni murdmise meetodina, said peagi valdavaks ning iseseisvusid sedavõrd, et neid ei seostatud enam usuvastase võitlusega, mistõttu kadus ka nende toetus ateismi filosoofilisele küljele. Et religioon oli täiesti kõrvalisel kohal, levis rahva seas arusaam, et see ongi ateistlik ühiskond, mistõttu ateistlikust propagandast jäi mulje kui täiesti mõttetust ning tekkis ükskõiksus nii religiooni kui ka ateismi vastu. Ateismi sisu hägustumisest ka propagandistide enda jaoks annavad tunnistust neile korraldatud loengud teemal «Mis on ateism?». Vastukaaluna

90. Kristluse taandumise kohta vt: **Lea Altnurme**. Kristluse tähtsuse ja tähenduse muutus eestlaste seas 1857–2010. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri, 2013, nr 4, lk 45–55.

91. Vabariikliku tavandikomisjoni istungi protokoll, 15.4.1987. ERA R-3-4-205, l 51.

92. Ühingu «Teadus» Ateismi TMNi juhatause koosoleku protokoll, 23.1.1968. ERA R-2048-1-816, l 99.

93. **A. Rimmel**. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s, lk 214.

94. Aruanne ühingu «Teadus» Ateismi TMNi juhatause tööst, 1977. ERA R-2048-1-1390, l 8, 11, 21.

95. Rapla rajooni ateismikomisjoni ja rajooni kultuuriosakonna parteialgorganisatsiooni lahtise koosoleku protokoll, 23.4.1979. ERAF 3303-61-34, l 2.

kerkib 1970. aastatel varasema tuima religiooni- ja kirikukriitika asemele ateismi «kõlbelise ja elujaatava sisu» teema, mille 1980. aastatel vahetavad välja noorte ateistliku kasvatuse ning kirikute ideoloogia ja tegevuse arengu küsimused.

Kõige selle juures oli ateistlike loengute tase küllaltki kehv, eriti 1950. aastatel, mil meetodilist abimaterjali peaaegu ei olnud. Näiteks 1956. aastal Orissaare rajooni Stalini-nimelises kolhoosis peetud loeng «Marksism-leninism usust» oli koostatud «sedavõrd raskepäraselt, et 116 loengule tulnud inimesest jäid lõpuni kohale vaid 2 – kohalik esimees ja tema asetäitja!»⁹⁶ Märkimisväärset muutust paremuse poole ei toimunud hiljemgi, sest kogu ateismipropaganda süsteem vaevles kinnises ringis: ideoloogiline tegevus põhitöökoha kõrvalt jättis loengute ettevalmistamiseks vähe aega, see aga tähendas ateismiloengute halba kvaliteeti ja ateismipropagandistide kehva mainet, mis omakorda ei toonud juurde uusi inimesi, tegutsevad aktivistid ei jõudnud aga sellise koormuse juures end täiendada. «Vajadus tõsta loengulise töö taset» on ühingu Teadus teaduslik-metoodilise nõukogu arhivaalides ilmselt üks sagedasemaid märkusi. See aga ei tähenda, et häid ateismilektoreid ei oleks üldse olnud, vaid neid oli lihtsalt väga vähe.

Kui välja arvata üksikud kohalikku päritolu telesaated ning kunstilised filmid, jäid **massimeedia** võimalused Eesti NSVs ateismipropagandas peaaegu kasutamata. Veidi rohkem kajastati ateismitemaatikat raadios, kuid ka seal tehti seda «peamiselt seoses teiste ideoloogilise võitluse probleemidega».⁹⁷ Põhiline häda oli heade töötajate puudumine: «Vabariigis on 5–6 inimest, kes oleksid võimelised esinema raadios ja TVs, kuid need on kõik niivõrd ülekoormatud, et ei jõua füüsiliselt.»⁹⁸ Nii sai loengute kõrval peamiseks ateismipropaganda vahendajaks **ajakirjandus**, kus tavaliselt ilmus kõikides ajalehtedes ja ajakirjades kokku 10–15 ateismiartiklit aastas. Suur ründavate artiklite laviin vallandus Hruštšovi usuvastase kampaania käigus: neis tungiti kallale kindlatele vaimulikele või kogudustele, sagedased olid usklike ateismi poole pöördumise lood ja mitmesuguste imede seletused; tihti propageeriti uusi tavandeid. Paljudesse ajalehtedesse moodustati ateismirubriigid (nt «Tänane päev on eilsest targem» *Edasis*, «Teadusevalgus võidab vaimupimeduse» ajalehes *Uus Tee* jne), mis enamasti ilmusid kord kuus või kord kvartalis. Tippaastal 1960 ilmus kõikides

96. E. Mets. Siduda loenguline propaganda kommunistliku ülesehitustöö praktikaga. – Rahva Hääl, 20.3.1956.

97. UNi voliniku L. Piibu aruanne ateismialaste küsimuste valgustamisest Eesti Raadio saadetes, 8.1.1973. ERA R-1989-1-156, l 22.

98. Ühingu «Teadus» Ateismi TMNi juhatuse koosoleku protokoll, 1967. ERA R-2048-1-742, l 48.

Eesti NSV ajalehtedes ja ajakirjades koguni 165 ateismiartiklit. Et käsitletavate teemade ring oli üsna kitsas ning algupärase materjali asemel ilmusid peamiselt tõlkeartiklid vene keelest, ammandasid need rubriigid end enamasti 1960. aastate lõpuks. Peale artiklite üllitati igal kampaania-aastal viis kuni kümme ateismialast populaarteaduslikku teost, hiljem ilmus neid kaks või kolm aastas.⁹⁹

Loomulikult pidi ühiskonna ateistlikuks muutumisele kaasa aitama ka **haridussüsteem**, kuid kuni keskkoolini enamasti otsesest ateismipropagandast ei tehtud, tegu oli pigem n-õ peidetud programmiga, s.t religiooni- ja ateismiküsimusi käsitleti suunavalt mitme õppeaine, peamiselt ajaloo ja kirjanduse, harvem keemia ja füüsika raames.¹⁰⁰ Õppekavades nõutud «ateistliku kasvatus» kohta märgi kirjasamiseks oli üldine praktika käsitleda ateismiteemat kord aastas, enamasti klassijuhatajatunnis enne jõule. Siin-seal organiseeriti aktivistist õpetaja olemasolul ka ateismikursusi või -ringe (eriti just 1960. aastail), ent ükski sedalaadi ettevõtmine väga kauaks püsima ei jäänud. Periooditi tehti jõulisemat ateistitööd Kirde-Eestis: «Narva koolides on igaühes kinnitatud pedagoog ateistliku kasvatustöö teostamiseks koolis. Kõik usklikest perekondadest õpilased on arvele võetud.»¹⁰¹

Kõrgkoolides oli ideoloogiline õpe silmaga nähtavam, sest teiste «punnaste» õppeainete kõrval võeti usuvastase kampaania käigus õppekavva ka kohustuslik aine «teadusliku ateismi alused». Loengu toimumine ja materjali esitusviis sõltus suuresti ülikooli üldisest vaimsusest, õppejõu olemasolust ja eelistustest. Pidevalt loeti seda kursust ainult Tallinna Polütehnilises Instituudis,¹⁰² mille filosoofiakateedris töötas Eesti NSV ateismi juhtkuju Kuulo Vimmsaare.

Partei otsustes märgitud ateistliku propaganda ideaaliks oli aga usklike isiklik pööramine ehk «**individuaalne kasvatustöö**». See nõudis üsna palju aega ja vaeva ning seetõttu tehti seda ainult kohati ning ateismiaktivistide enda algatusel, sest kindlat nõudmist ja kontrolli polnud; eelkõige

-
99. **A. Rimmel**. Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989): Magistritöö. Tartu, 2004, lisa nr 9 («Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik «Artiklite ja retsensioonide kroonika» põhjal»), lisa nr 10 («Nõukogudeaegse ateistliku kirjanduse nimestik «Raamatukroonika» põhjal»).
100. Ideoloogilise kasvatuskohta koolis vt: **Eli Pilve**. Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt: Ideoloogiline ajupesu nõukogude kooli(tunni)s 1953–1991. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri, 2013, nr 3, lk 82–100; **Anu Raudsepp**. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
101. Aruanne ühingu «Teadus» Narva linnaorganisatsiooni tööst, 1973. ERA R-2048-1-1118, l 35.
102. **Helgi Sillaste**. Ateistlik kasvatustöö meie kodulinna. – Edasi, 20.12.1975.

tehti seda parteiiliinis. Näiteks 1960. aastatel selgitati Ida-Virumaal partei- ja komsomolikomiteede ning koolide koostöös välja usklikte perede lapsi,¹⁰³ õigelt teelt hälbinuid võidi töödelda ka töökohas. Mingil määral tehti selles küsimuses koostööd KGBga (nt enne visiiti uskliku juurde tutvuti KGB materjalidega), mis muidugi ei aidanud vähimalgi määral kaasa vestluse lõpptulemusele: «Tema kui fanaatiline usklik jäi oma seisukohtade juurde, keeldudes kategooriliselt kuulamast ateistlikke seisukohti antud küsimuses».¹⁰⁴ «Individuaalse selgitustöö» peamiseks probleemiks oli, et enamikul propagandistidel polnud vähimatki aimu, kuidas seda teha, sest esimesed sellekohased metoodilised materjalid avaldati eesti keeles alles 1970. aastate keskel. Seetõttu on «individuaalset kasvatustööd» mainivates arhiiviallikates enamasti juttu pigem selle puudumisest.

Kokkuvõte

Kommunistliku partei ja riigi suhtumine religiooni jäi kogu nõukogude ajal näiliselt muutumatuks, ideaalina püsis utoopiline idee usuvabast ühiskonnast. Küll aga ei jäänud külma sõja ajal samaks selle eesmärgi saavutamise strateegia. Stalini-aegsed kokkulepped kirikutega ja terroripoliitika asendusid talle järgnenud Hruštšovi ajal aktiivse religioonivastase kampaaniaga, millel oli kolm põhisuunda: kirikute tegevuse lämmatamine administratiivsete, seadusandlike ja majanduslike vahenditega; propagandasõda massimeedia vahendusel; kiriklike traditsioonide katkestamine nendele ilmalike vastete loomisega. Nn stagnatsiooniajal selles skeemis muutust ei toimunud, kampaania käigus vastu võetud otsused kehtisid edasi ja loodud tööüksused jätkasid (vähemalt vormiliselt) tegevust, ehkki selle sisu oli palju tagasihoidlikum. Uus ja viimaseks jäänud pööre saabus uutmispoliitika ajal 1988. aastal, kui religioonisse hakati taas suhtuma kui ühte (rohkem või vähem) normaalsesse ühiskondliku elu tahku.

Nõukogude Eestis rakendatud religioonipoliitika peegeldab NSV Liidu olustikupoliitilistest vajadustest lähtuvaid suunamuutusi üsna täpselt, ehkki iseloomuliku tunnusena võib nimetada religiooni suhteliselt leebet kohtlemist võrreldes riigi mõne teise piirkonnaga. «Leebuse» peapõhjuseks oli, et puudus terav «religioosne situatsioon», mistõttu siin kasutatud religioonipoliitika eesmärgiks oli eelkõige *status quo* säilitamine. Et Hruštšovi-aegse kampaania järel ellu viidud pikaajaline kurnamistaktika näis end õigustavat, polnud õigupoolest ka probleemi ennast ja usuküsimused

103. VÕKNi voliniku Jan Kanteri aruanne RKKde tegevusest, 18.1.1966. ERAF 1-302-42, l 25.

104. Tartu TSN TK esindaja A. Elleri aruanne vestlusest uskliku A. Kõrdaga, 6.9.1960. ERAF 148-47-20, l 46.

olid suurema osa ajast täiesti ebaolulised. Nii piirnutigi partei otsustes nõutud pideva võitleva ateismi asemel peamiselt usuelu hääbumise vaatlemisega, laskmata end eriti häirida kogu religioonivastase tegevuse kaootilisusest. Seetõttu oli riiklik religioonipoliitika ellurakendatult tegelikult kaugel ühtsusest ning sõltus tihtipeale kohalike ametnike suvast.

Teine Eesti NSV religioonipoliitikale iseloomulik tunnus oli rõhuasetus uutele ilmalikele nõukogulikele kombetalitustele, mille arendamises Eesti NSV oli kuni 1960. aastate keskpaigani küllaltki eesrindlik. Religiooni mahasurumiseks kasutatud muude meetodite abiga suutsid uued tavandid, mille seos ateistliku ideoloogiaga ei olnud enamasti kuigi silmatorkav, juba Hruštšovi-aegse kampaania lõpuks tõrjuda nii kiriklikud traditsioonid kui usuelu täiesti kõrvaliseks, kuid selle «võidu» viljad maksid end kätte järgnevatel kümnenditel. Kiriku ebaolulisuse tõttu puudus silmanähtav vajadus usuvastase tegevuse järele ja võitleva ateismi asemel saavutas riiklik religioonipoliitika hoopis ükskõiksuse nii religiooni kui ka ateismi suhtes, mida ei suutnud muuta ka 1980. aastate alguse lühiajaline ateistlik kampaania.

Kuigi riik jäi kiriku väljatõrjumisel ja elanike võitlevateks ateistideks muutmisel poolele teele, oli tulemus (vähemalt statistiliselt) siiski märkimisväärne: kui Eesti Vabariigis oli 1934. aasta rahvaloenduse järgi kirikutega seotud ligi 98% Eesti elanikest ja ligi neljandik neist arvati olevat olnud aktiivsed liikmed, siis 1987. aastaks ehk veidi enne religioonipoliitika leebumist oli kiriku liikmeks jäänud vähem kui neljandik sellest neljandikust, ainult ligikaudu 5% inimestest.¹⁰⁵

Uurimistööd on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11 ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus) kaudu.

105. **A. Remmel.** Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. – Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri, 2013, nr 3, lk 70; **Jaanus Plaat.** Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: Usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu, 2001, lk 221. Iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi usuelus toimunud arengu kohta annab ülevaate: **Ringo Ringvee.** Dialogue or confrontation?: New religious movements, mainstream religions and the state in secular Estonia. – International Journal for the Study of New Religions, 2012, Vol. 3, No. 1, lk 93–116.